

ԲԱՆԱՎԵՃ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ. ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ. DISCUSSIONS

ԲԱՌԵՐԻ ՆՈՐ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ՄԻՋԱԴԱՐՅԱՆ ԲԺՇԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ (ԳՐԻԳՈՐԻՍ, «ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴՈՅ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ՑԱՒՈՑ», «ԲԺՇԿԱՐԱՆ ՁԻՈՅ ԵՒ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ ԳՐԱՍՏՆՈՅ») ՀԱՍՄԻԿ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ

Ավագ գիտաշխատող, Բ.Գ.Թ.

hasmiktadevosyan333@gmail.com

DOI: 10.57236/1829-0183-2025.1(32)-51

Համառոտագիր

Միջնադարյան բժշկարանները կարևոր սկզբնաղբյուր են միջին հայերենի բառապաշարի ուսումնասիրության համար: Բազմաթիվ նորակազմություններից և փոխառություններից բացի՝ բժշկարաններում կան նաև հին հայերեն բառերի (նաև միջինհայերենյան և բարբառային)՝ նոր իմաստներով կիրառություններ: Դրանք առօրյա-խոսակցական բառեր են, որոնք հիմնականում նմանության զուգորդությամբ կիրառվել են նոր նշանակությամբ, բայց շարունակել են պահպանել իրենց հիմնական իմաստները:

Նպատակ ունենալով բացահայտելու միջին հայերենի շրջանում գործածված իմաստային նոր դրսևորումները և պարզելու դրանց հետագա զարգացման ընթացքը՝ հոդվածում դիտարկվում են նոր բառիմաստներ, որոնք թերևս առաջին անգամ գործածվել են XIII դ. երկու՝ «Քննութիւն բնութեան մարդոյ եւ նորին ցաւոց» (Գրիգորիս) և «Բժշկարան ձիոյ եւ առհասարակ գրաստնոյ» բժշկարաններում: Շարադրված լինելով միջին հայերենով՝ հիշյալ բժշկարանները երևան են հանում բառիմաստային ուշագրավ նոր դրսևորումներ: Համագործածական բառերի զգալի մասն այստեղ գործածվել է բժշկական տերմինի (կազմախոսական բառեր, հիվանդության անվանումներ) նշանակությամբ: Քանի որ նոր բառիմաստների գերակշռող մասն արձանագրված է «Միջին հայերենի բառարան»-ում հենց քննվող բժշկարանների վկայմամբ, նոր բառիմաստները ներկայացվում են ըստ այդ բառարանում վկայված լինելու՝ առանց իմաստափոխության մեջ ընդունված դասակարգումների: Ըստ այդմ՝ առանձնացվում են քննվող իմաստների երկու խումբ՝ «Միջին հայերենի բառարան»-ում վկայված բառեր և «Միջին հայերենի բառարան»-ում չարձանագրված բառեր:

Ուսումնասիրությամբ պարզվում է, որ նոր բառիմաստները բնորոշ են միջին հայերենին և չեն անցել արդի հայերենին: Դրանցից երկուսը միայն տերմինային նշանակությամբ կիրառվել են նաև XV դարում, երկու բառ համանման իմաստներով պահպանվել են հայերենի որոշ բարբառներում, մնացածը բնորոշ են նշված բժշկարաններին: Քննված նոր իմաստներից երեքը արձանագրված չեն «Միջին հայերենի բառարան»-ում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. նոր բառիմաստ, իմաստափոխություն, նմանության զուգորդություն, գրաբար, միջին հայերեն, բարբառ, բժշկարան, բժշկական տերմին:

**NEW WORD-MEANINGS ACCORDING TO THE MEDICAL BOOKS
("ANALYSIS OF THE NATURE OF MAN AND HIS AILMENTS"
(GRIGORIS), "BOOK OF HORSE CURES")**

HASMIK TADEVOSYAN

NAS RA Institute of Language after H. Acharyan

Senior researcher, PhD

hasmiktadevosyan333@gmail.com

Abstract

Medieval medical books are an important source for presenting the vocabulary of Middle Armenian. In addition to numerous neologisms (newly formed words) and borrowings, new meanings of old Armenian words (as well as Middle Armenian and dialectal) are also found in these medical books. These are everyday colloquial words that have generally been used with a new meaning due to their similarity, but they have continued to preserve their primary meanings.

This article discusses new word-meanings, which were probably used for the first time in the 13th-century medical books, "*Analysis of the Nature of Man and His Ailments*" (Grigoris) and "*Book of Horse Cures*". The aim is to identify new semantic manifestations used in the Middle Armenian language and to clarify the process of their further development. These medical books, written in Middle Armenian, reveal remarkable new manifestations of word meanings. Most of the collaborative words are used here as medical terms (anatomical words, disease names). Since the majority of new semantic manifestations are recorded in the "*Dictionary of Middle Armenian*" based on the evidence of the discussed medical books, the new word-meanings are presented according to their evidence in that dictionary, without the classifications accepted in semantic change. Accordingly, two groups of word-meanings are distinguished: words recorded in the "*Middle Armenian Dictionary*" and words not recorded in the "*Middle Armenian Dictionary*".

The study shows that the new word-meanings, being typical of Middle Armenian, did not pass into New Armenian. Only two of them were used as terms in the 15th century; two words have been preserved with similar meanings in some Armenian dialects, while the others are specific to the mentioned medical books. Three of the examined new meanings are not recorded in the "*Dictionary of Middle Armenian*".

Keywords and phrases: new word-meaning, semantic change, combination of similarities, Grabar, Middle Armenian, dialect, medical book, medical term.

**НОВЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ ПО ЛЕЧЕБНИКАМ
(“АНАЛИЗ ПРИРОДЫ ЧЕЛОВЕКА И ЕГО НЕДУГОВ” (ГРИГОРИС),
“ЛЕЧЕБНИК ЛОШАДЕЙ И ВООБЩЕ ВЬЮЧНЫХ ЖИВОТНЫХ”)
АСМИК ТАДЕВОСЯН**

Институт языка им. Р. Ачаряна НАН РА
Старший научный сотрудник, к.ф.н.
hasmiktadevosyan333@gmail.com

Аннотация

Средневековые лечебники являются важным источником для представления словарного запаса среднеармянского языка. Помимо многочисленных новообразований и заимствований, в лечебниках встречаются и древнеармянские слова (также среднеармянские и диалектные) с новыми значениями. Это повседневные разговорные слова, которые в основном из-за их сходства использовались в новых значениях, но продолжали сохранять свои основные значения.

В статье рассматриваются новые лексические значения слов, которые, возможно, впервые были использованы в двух лечебниках 13-го века: *«Анализ природы человека и его недугов»* (Григорис) и *«Лечебник лошадей и вообще вьючных животных»*. Целью является выявление новых семантических проявлений, используемых в среднеармянском языке, и выяснение процесса их дальнейшего развития. Вышеупомянутые лечебники, написанные на среднеармянском языке, выявляют интересные лексические новые проявления. Значительная часть разговорных слов здесь употребляется в значении медицинского термина (анатомические слова, названия болезней). Поскольку большинство новых семантических проявлений зафиксировано в *«Словаре среднеармянского языка»* на основе свидетельств рассматриваемых лечебников, то и новые лексические значения представлены согласно их свидетельствам в этом словаре, без классификаций, принятых в изменении значения.

Соответственно выделяются две группы рассматриваемых значений: слова, зафиксированные в *«Среднеармянском словаре»*, и слова, не зафиксированные в *«Среднеармянском словаре»*.

Исследование показывает, что новые лексические значения, будучи типичными для среднеармянского языка, не перешли в новоармянский язык. Только два из них использовались в значении термина в 15-ом веке. В некоторых армянских диалектах сохранились два слова с похожими значениями, остальные типичны для упомянутых лечебников. Три из рассмотренных новых значений не зафиксированы в *«Среднеармянском словаре»*.

Ключевые слова и словосочетания: новое лексическое значение, изменение значения, сочетание сходства, грабар, среднеармянский язык, диалект, лечебник, медицинский термин.

Ներածություն

Հայոց լեզվի պատմության միջին շրջանը (XII-XVI դդ.) ուշագրավ է բառապաշարի հարստացման, իմաստային զարգացման ու քերականական փոփոխությունների տեսանկյունից: Միջնադարում հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած հասարակական տեղաշարժերն իրենց անմիջական անդրադարձն են ունենում հայերենի բառապաշարի վրա և նպաստում վերջինիս զարգացմանն ու հարստացմանը: Թեև միջին շրջանում մեր լեզվում ակտիվ կիրառությամբ սկսում են աչքի ընկնել արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն և եվրոպական լեզուների շատ բառեր, սակայն բառապաշարը շարունակում է զարգանալ նախ և առաջ հայերենի ներքին հնարավորություններով՝ բառակազմությամբ և իմաստափոխությամբ:

Միջին հայերենի ամբողջական բառապաշարը ներկայացնելու տեսանկյունից շատ կարևոր սկզբնաղբյուր են հատկապես միջնադարյան բժշկարանները: Ժամանակի հայտնի բժիշկների կողմից շարադրված այդ գրքերում բազմաթիվ փոխառությունների ու նորակազմությունների կողքին առկա են ինչպես հին հայերեն, այնպես էլ միջին հայերեն և բարբառային առօրյա-խոսակցական բառեր, որոնք հիմնականում *նմանության զուգորդությամբ* [Աղայան 1984: 79] կիրառվել են նոր նշանակությամբ:

Ուսումնասիրության շրջանակում քննվել են XIII դարի երկու բժշկարաններ՝ Հերացու հետևորդ, բժշկապետ Գրիգորիսի «Քննութիւն բնութեան մարդոյ եւ նորին զանազան կրից և պատճառանաց ցաւոց»-ը [Գրիգորիս 1962], որը միջնադարյան հայ բժշկագիտության ընդհանուր ախտաբանության տեսական ու գործնական հարցերին նվիրված կարևոր աշխատանք է, և «Բժշկարան ծիոյ եւ առհասարակ գրաստնոյ» [Բժշկարան ծիոյ 1980] ձիաբուժական ձեռնարկը (1296-1298), որը Սմբատ թագավորի հրամանով կազմել է ասորի բժիշկ Ֆարաջը, իսկ գրելիս նրան օգնել է Թորոս քահանան: Նշենք, որ հիշյալ բժշկարաններում արձանագրվում են առաջին անգամ կամ եզակի վկայությամբ գործածված բազմաթիվ բառեր, որոնց զգալի մասը բժշկական տերմինի արժեք ունեցող ախտանուններ, դեղանուններ և կազմախոսական բառեր են:

Նոր բառիմաստների առաջանալը պայմանավորված է իմաստափոխական տարբեր երևույթներով, որոնց հիմքը հասկացությունների առնչությունն է: Հայտնի է, որ «միջին հայերենի իմաստափոխության դրսևորումները գլխավորապես պայմանավորված են բառիմաստի ընդլայնման և նեղացման երևույթներով» [Ղազարյան 2001: 81-82]: Միջնադարյան բժշկարաններում բառերը շարունակում են պահպանել իրենց գրաբարյան հիմնական իմաստները, սակայն ձեռք են բերում նաև նոր, հաճախ ավելի նեղ՝ ախտանվան, կազմախոսական բառի կամ բժշկությանն առնչվող այլ նշանակություն:

Սույն հոդվածում դիտարկվում են 14 նոր բառիմաստներ, որոնք, թերևս առաջին անգամ գործածվել են XIII դ. վերոհիշյալ բժշկարաններում: Քննությունը կատարվել է ինչպես համաժամանակյա (նկարագրական, վերլուծական), այնպես էլ տարաժամանակյա (պատմահամեմատական) մեթոդների կիրառմամբ:

Նշենք, որ բառիմաստային նոր դրսևորումների գերակշռող մասն արձանագրված է «*Միջին հայերենի բառարան*»-ում (այսուհետև՝ ՄԲ) [Ղազարյան, Ավետիսյան 2009] հենց քննվող բժշկարանների վկայմամբ, եզակի հանդիպող բառիմաստների օրինակները համընկնում են մեր կողմից բերվողներին: Վերոնշյալ հանգամանքը հաշվի առնելով՝ նոր բառիմաստները ներկայացնում ենք ըստ այդ բառարանում վկայված լինելու, առանց իմաստափոխության մեջ ընդունված դասակարգումների [Աղայան 1984: 101-107]: Ըստ այդմ՝ առանձնացնում ենք քննվող իմաստների երկու խումբ.

1. «Միջին հայերենի բառարան»-ում վկայված բառեր

Բաղարջ բառը գրաբարում ունի գոյականական «անթթմոր հաց» և ածականական «անխմոր, չխմորված» իմաստները [Աւետիքեան և այլք 1836-1837ա: 426]: Գրիգորիսի բժշկարանում հիմնական իմաստից բացի *բաղարջը* միջին հայերենին բնորոշ *բաղարճ* հնչյունական տարբերակով կիրառվել է նաև «չմարսված, անմարս» մակբայական նշանակությամբ. «...զի չկարէ փոխել զկերակուրն զոր մարսէ, և զոր ելնէ՝ հում ելնէ և *բաղարճ*» [Գրիգորիս 1962: էջ 146]: Նույն իմաստով գտնում ենք նաև *բաղարճնալ* «չմարսվել» բայը. «Յերբ չհալի կերակուրն, նայ *բաղարճնայ* և հում հասանի ի լերդն» [Գրիգորիս 1962: 149]:

Բոլոր բառը գրաբարում բազմիմաստ է և ունի ածականական «ամբողջ», «կլոր», գոյականական «շրջան, պտույտ», «ամբողջություն»,

«ծաղկի կոկոն» իմաստները [Աւետիքեան և այլք 1836-1837ա: 500]: Հ. Ա-
 ճառյանը նշում է նաև «զգեստի գնդաձև զարդ» և «գրի մի տեսակ, բոլո-
 րագիր», որից էլ ծագում են *բոլորել, շուրջը պատել* բառերը [Աճառյան
 1971: 461]: «Բժշկարան ձիոյ»-ում «շրջան, պտույտ» իմաստի ընդլայն-
 մամբ գործածվել է «ձիու վրա տեղ-տեղ շրջանաձև ոլորված մազեր»
 նշանակությամբ. «Յաղագս գուներոյն և նշաննոյն ու *բոլորնոյն*, որ կե-
 նայ ի գրաստն»։ «*Բոլորնին*, որ կենայ ի գրաստն, նա տասն և ութ են։
 ...նայ մէկն այն *բոլորն* է, որ ի շլինքն խեչ ճտացն կենայ» [Բժշկարան
 ձիոյ 1980: 55, 58]: *Բոլոր*-ին զուգահեռ բժշկարանում նշված իմաստով
 կիրառվել է նաև *պտոյտ* գոյականը. «Վասն գոյներոյ եւ *պտուտնոյ* ի
 ձին»։ «Վասն *պտուտնոյ*, որ ի մազն լինի»։ [Բժշկարան ձիոյ 1980: 37,
 38]: *Պտոյտ* բառի համար «ոլորված մազեր» իմաստը ևս նոր է, քանի որ
 վերջինս գրաբարում ունի միայն «հորձանք, ջրապտույտ» իմաստը
 [Աւետիքեան և այլք 1837: 665]: Նկատենք, որ *պտուտնոյ*՝ համանման
 «գազաթի վրա մազերի գալարապտույտ աճի բևեռ» նշանակությունը կա
 նաև Սեբաստիայի բարբառում [ՀԼԲԲ 2008: 130]:

Ել բառը գրաբարում բազմիմաստ կիրառություններ ունի. «դուրս
 ելնելը», «ելնելու տեղ», «վերջ, վախճան», «միջոց, հնարք», «արևի կամ
 լուսնի ծագում», «ծախս», «բխում», «հրաժարվելը, հեռանալը» և այլն
 [Աւետիքեան և այլք 1836: 648]: Միջին հայերենում վերջիններիս
 ավելանում է նաև «կղանք, արտաթորանք» իմաստը [Ղազարյան, Ավե-
 տիսյան 2009: 180], որը հանդիպում է Գրիգորիսի բժշկարանում. «Եթէ
 այս *եյս*, որ ելնէ՝ սակաւ խառնուրդ ունէ ի յարենէ և ի շարաւէ, նայ գանն
 ի յանօթի աղիքն է»։ «..զի կարէ լինել, որ ուտելն քիչ է և *եյն* շատ, և կարէ
 լինել՝ որ ուտելն շատ է և *եյն* քիչ» [Գրիգորիս 1962: 139, 183]: Նկատենք,
 որ «աղբ, կղանք» իմաստը *եյ*-ի հոգնակի *եյք* ձևի համար նշում է նաև Ն.
 Բյուզանդացին՝ բերելով հետևյալ օրինակը. «Եթէ անկանի ի վերայ *եյից*
 իշոյ եւ կամ այլ աղտեղի իրաց» [Բյուզանդացի 2000: 180]:

Ջարկ գոյականը գրաբարյան «հարված»-ից բացի, միջին հայերե-
 նում ունի նաև «վերք» իմաստը [Ղազարյան, Ավետիսյան 2009: 201]:
 Մեր քննության առարկա երկու բժշկարաններում *-ք* հոգնակերտով՝
 զարկք ձևով, բառը գործածվում է «աչքի արյունազեղում» բժշկական
 տերմինի նշանակությամբ. «Սըպըլ և տղուկն և *զարկք*՝ որ ի յաչուն դի-
 պի»։ «Եւ *զարկքն* ևս արին է, զի երակքն կտրին ի զարկուցն. և յերբ
 երակքն կտրին, նայ սպիտկուց աչիցն կարմրի» [Գրիգորիս 1962: 78,

80]: «Յաղագս տարֆայի, որ է *զարկք* ի յաչքն» [Բժշկարան ձիոյ 1980: 149]: ՄՀԲ-ն *զարկքի* համար առանց հստակեցման նշում է «աչքի հիվանդություն» իմաստը [Ղազարյան, Ավետիսյան 2009: 201], բայց նկատի ունենալով, որ վերջինս գործածվել է իբրև արաբերեն *տարֆայ* (*tarfa, tārāfa*) բժշկական տերմինին համարժեք [Ղազարյան, Ավետիսյան 2009: 753], կարծում ենք՝ ճիշտ է շեշտել հենց աչքի կոնկրետ հիվանդության տեսակը՝ «աչքի արյունազեղում»: Երկու դար անց Ա. Ամասիացին տերմինը կիրառել է նաև իբրև «սալջարդ». «Օգտէ *զարկուց* և ջղացաւութեան»: «Թէ ի ջուրն վարդի տերև խառնես եւ Գ տարպա ի բաղանիքն ւաժես՝ *զարկուց* որ յանձ սեւցել լինի, տանի» [Ամասիացի 1926: 335, 454]:

Ճաղ բարբառային բառը Հ. Աճառյանը փոխառված է համարում վրացերեն ჯაღი *ճալի* «ցից, սայլի կողքի ճաղերը» բառից, նշում է նաև, որ ուտիերենն ունի «ցանկապատ, վանդակապատ» իմաստը, նույնը՝ նաև թուրքերենը: Հնագույն վկայությունը նա համարում է XV դարը (Թլկուրանցի, 49), թեև նշում է, որ «անշուշտ, շատ ավելի հին է, ինչպես ցույց է տալիս դ ձայնը՝ փխ. լ» [Աճառյան 1977: 178]: «Բժշկարան ձիոյ»-ն հաստատում է Աճառյանի ենթադրությունը, քանի որ այստեղ արձանագրվում է *ճաղ*-ի նոր իմաստով կիրառությունը: Միջին հայերենի համար նշվում են երեք նոր իմաստներ՝ «սրունքի երկու ոսկորները՝ ոլոք և նրբուլոք», «գուլպա գործելու շյուղ», «փայտե ձող» [Ղազարյան, Ավետիսյան 2009: 467], որոնք բոլորն էլ *ճաղ*-ի նմանությամբ են կիրառվել: Առաջին՝ կազմախոսական «սրունքի ոսկոր» իմաստի համար ՄՀԲ-ն բերում է հենց «Բժշկարան ձիոյ»-ի օրինակները: Պետք է նկատենք, սակայն, որ, ինչպես և պարզվում է բնագրի օրինակներից, նոր բառիմաստը ոչ թե կոնկրետ «սրունքի ոսկոր»-ն է, այլ առհասարակ «ոսկոր», որն ունի նաև բազուկը. «....ջղերն փըռած ի վրայ բազկացն յերեվան և *ճաղերն* ի թաղման»: «Եւ կայ, որ խլի բազկին *ճաղն*: Եւ ոմանք մի ասցել են, թէ չէ այն բազկին *ճաղն*, ապա այն երակ է ու ի դուրս կու գա»: «Եւ թէ *ճաղներն* յայն տեղն ելնէր, ուր *ճաղն* կայր, և ինքս պեղծ ցաւ է, և յոտքն այլ պեղծ ցաւ է, քան ի ձեռքն» [Բժշկարան ձիոյ 1980: 46, 99]: Նկատենք նաև, որ Բ. Չուգասցյանը բժշկարանի քննական բնագրին կցված բառարանում *ճաղ*-ի համար նշում է «բազկոսկր և սրունքի երկու ոսկորները՝ ոլոք և նրբուլոք» իմաստները [Բժշկարան ձիոյ 1980: 211]: Նշենք, որ *ճաղ*-ի բոլոր նշանակությունները պահպանվել են հայերենի բարբառներում, իսկ

Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառներն ունեն «կողոսկր» իմաստը [ՀԼԲԲ 2004: 364]:

Շարադրութիւն գոյականը, որ գրաբարում ունի «կապակցություն», «շարադրանք», «դրություն» և «հարաբերություն» իմաստները [Աւետիքեան և այլք 1837: 469-470], Գրիգորիսի բժշկարանում քանիցս գործածվել է «համաչափություն, համաչափ լինելը» նշանակությամբ. «....նա երակնին յուլանան շարժողականքն, և ոչ ունենան *շարադրութիւն* ի շարժման և վերջն այն նեղութեանս ուժովնայ ցան և ապա յայն ժամն առնուն շարժողական երակքն *շարադրութիւն* շարժմանցն»: «....և չունենայ երակն զառողջութեան *շարադրութիւն*»: «Շնչալն յոյլ և վատուժ, և ոչ ունի *շարադրութիւն* շունչն»: «.... և չունի երակն *շարադրութիւն*, այլ մի և երկու, երկուք և մի» [Գրիգորիս 1962: 6, 14, 58, 68]: Ասվածը հստակեցնելու համար նշենք, որ վերոբերյալ օրինակներում *երակը* կիրառվել է միջին հայերենին բնորոշ «պուլս, սրտազարկ» իմաստով [Ղազարյան, Ավետիսյան 2009: 186]:

Փառաւոր ածականը գրաբարում հայտնի է իր «փառք ունեցող». «մեծանուն», «ազնվական», «շքեղ» իմաստներով [Աւետիքեան և այլք 1837: 934]: Գրիգորիսի բժշկարանում բառը բազմիցս գործածվում է «կենսական կարևորություն ունեցող, գլխավոր» նշանակությամբ. «Եւ թէ հանդիպի ինքս ի *փառաւոր* անդամսն լինել, որ կայարանքն են կենդանութեան մարդոյն, նա այն ժամն զմահն ցուցանէ»: «Եւ արինն ի կրծոցն լինի կամ ի թոքէն, կամ ի յայլ *փառաւոր* անդամոցն»: «Եթէ ծայրն (ելունդի) ի դրուցէ լինի և մորթին, նայ բարի է, զի ի *փառաւոր* անդամոցն ի յետ է» [Գրիգորիս 1962: 45, 114, 211]:

Անխել ածականը գրաբարի բառարաններում արձանագրված չէ, չնայած որ դրանով բաղադրված *անխելութիւն* «անխելություն» գոյականը առկա է [Աւետիքեան և այլք 1836: 160, Ղազարեան 2000: 96]: Բառը «անխելք, հիմար» իմաստով ունի միջին հայերենը [Ղազարյան 2009: 54]: Գրիգորիսի բժշկարանում *անխել*-ը մեկ անգամ գործածվել է նաև «անգիտակից, գիտակցությունը կորցրած» նշանակությամբ. «Եւ այլ նշան այս նեղոյս, որ լինի ի քուն և ընդ արթուն ի մէջ, և աչքն ի բաց և *անխել*» [Գրիգորիս 1962: 59]: Նույն իմաստով բառը XV դարում կիրառել է նաև Ամիրդովլաթ Ամասիացին. «Իր հունտն աղէկ է *անխել* մարդոց» [Ղազարյան 2009: 453]:

Ջուգաւոր ածականը ևս առկա չէ գրաբարի բառարաններում, սակայն դրանից կազմված *զուգաւորութիւն* գոյականը «զուգություն, հավասարություն, չափակցություն» արձանագրված է [Աւետիքեան և այլք 1836: 749, Ղազարեան 2000: 449]: Ըստ Ստ. Մալխասյանցի՝ իմաստով համարժեք լինելով *զուգ* բառին՝ *զուգաւոր*-ը նշանակում է «երկու նման իր՝ որոնցից մէկը միւսին լրացնում է, կամ որոնք նկատվում են իբրև մի ամբողջութիւն» [Մալխասեանց 1944: հ. 2, 36]: Գրիգորիսի բժշկարանում *զուգաւոր*-ը կիրառվել է նաև «խառն, տարբեր բաղադրություն ունեցող» [Ղազարյան 2009: 209] իմաստով. «Եւ թէ ժամանակ տաքութեանն յամէ, և ոչ հատնի ի յառաջին ատուրսն և նմանէ նշանին ի *զուգաւոր* տաքութեանն» «Կայ որ լինի ի *զուգաւոր* մաղծէ»: «....թէ միաւոր նեղն ի պաղութենէ լինի. և խառնեցաւ յինքն պղղամն՝ եղավ *զուգաւոր*» [Գրիգորիս 1962: 14, 52, 126]:

Շողհար ածականը միջին հայերենում և բարբառներում գործածվում է «արևահար» նշանակությամբ [Ղազարյան 2009: 600, ՀԼԲԲ 2007: 268]: Գրիգորիսի բժշկարանում հանդիպում է նաև «բշտի տեսակ» գոյականական իմաստով. «Եւ այլ ազգ յայս շտերոյս, որ լինին մանր և նմանին ի մանր կորեկ, իւր ընծայումն ի նօսր և ի կծու խարտէշ մաղծէ [լինի], որ խառնի ընդ արիւնն զոր ասեն *շողհար* և ինքս ի յամառն շատ լինի» [Գրիգորիս 1962: 40]: *Շողհարի* համար նշված իմաստը՝ բժշկական տերմինի նշանակությամբ արձանագրում է միայն ՄՀԲ-ն հենց վերը բերված օրինակով: Բնագրից կարելի է ենթադրել միայն, որ տվյալ հիվանդության կամ բուշտի առաջացումը:

2. «Միջին հայերենի բառարան»-ում չարձանագրված բառեր

Ստամոք(ս) կազմախոսական բառը, որ փոխառվել է հունարենից [Աճառյան 1979: 269], գրաբարում ունի «մարսողության գործարան», նաև լայն առումով՝ «կուրծք, փոր, որովայն» իմաստները: Գրիգորիսի բժշկարանում նշվածներից բացի, *ստամոք*-ը գործածվել է «ախորժակ» նշանակությամբ. «Եւ այս նեղս *ստամոք* ոչ ունենայ բնաւին»: «....և այսոր նշանն է թուլութիւն ձեռացն և ոտիցն, և չունենայ *ստամոք*»: «....և *ստամոքաց* պակասելն, և շէն *ստամոքն*, և խափանել ստամոքացն, և ցավել սրտին դրգալին, և ծարաւելն, և մնալն կերակրոյն ի վերայ ստամոքացն բերնին, և այս զոր ասացաք, ստամոք բերնին նեղերն են»: «...քիչ *ստամոք*, և ծարաւ յոլու. և այս խարտէշ մաղծին նշանքն են» [Գրիգորիս 1962: 107, 130, 125, 181]:

Ոռ գոյականը, որ բնորոշ է ժողովրդախոսակցական լեզվին և բարբառներին [ՀԼԲԲ 2007: 323], գրավոր մատենագրության մեջ հանդիպում է միջին հայերենի շրջանում: «Նոր հայկազյան բառարանը» բառը բերում է ռամկորեն նշումով՝ «նստատեղ», «առարկայի տակ» իմաստներով [Աւետիքեան և այլք 1837: 517]: Աճառյանի հավաստմամբ վերջինս բնիկ հայերեն բառ է [Աճառյան 1977: 564]: ՄՀԲ-ն ոռ-ի համար նշում է «առարկայի տակ», «հետույք», «հետանցք, սրբան» նշանակությունները միայն [Ղազարյան 2009: 610]: «Բժշկարան ձիոյ»-ում, սակայն, նշվածներից բացի, բառը մեկ անգամ հանդիպում է նաև կազմախոսական «աղիք» իմաստով. «Վասն որ ոռն ի դուրս գայ և շրջի» [Բժշկարան ձիոյ 1980: 40]: Նկատենք, որ տվյալ բժշկարանում նույն նշանակությամբ կիրառվել է նաև *ոռաղի* բառը. «Մտո՛յ զձեռքս ընդ գրաստուն *ոռաղին* ու սրբէ» [Բժշկարան ձիոյ 1980: 112], որը վկայված է ՄՀԲ-ում հենց տվյալ օրինակով [Ղազարյան 2009: 610]:

Միաւոր ածականը գրաբարում բազմիմաստ բառ է, ունի «միայն մի», «միասնական», «միայնակ», «մեկ անձի մեջ միավորված» «միօրինակ» իմաստները [Աւետիքեան և այլք 837: 273]: Գրիգորիսի բժշկարանում *միաւոր*-ը ի հակադրություն *զուգավորի*՝ կիրառվել է նաև «մեկ պատճառ, հիմք ունեցող» նշանակությամբ. «և կամ լինի *միաւոր* ցաւ, որ չունի զուգաւորութիւն հետ այլ անդամոցն: Եվ այն, որ *միաւոր* գլխայցաւութիւն է, նայ կայ՝ որ է յատուկ ցաւն ի գլուխն միայն»: «...*միաւոր* նեղերն այս են, զոր իմաստունքն ասացին, թէ որ ի տաքութենէ լինի կամ ի պաղութենէ»: «Իսկ վատելն ստամոքացն և սակաւ ուտելն պատճառն այն է, զի *միաւոր* տաքութիւնն թուլցնէ զստամոքքերանն և արծակէ» [Գրիգորիս 1962: 51, 126, 129]:

Եզրակացություն

«Քննության առարկա բժշկարաններից առանձնացված նոր բառիմաստները բնորոշ են միջին հայերենին և չեն պահպանվել արդի հայերենի բառապաշարում: *Անխել* և *զարկ* («սալջարդ») բառերը, իբրև տերմին, կան նաև XV դ. (Ամասիացի, «Անմգիտաց անպէտ»), *ճաղ* և *պտուր* (*պտոյր*) բառերը կազմախոսական նշանակությամբ կան Ղարաբաղի, Նոր Նախիջևանի և Սեբաստիայի բարբառներում: Գրիգորիսի բժշկարանում սկզբունքորեն նոր իմաստներով են կիրառվել *ել*, *շարադրութիւն*, *զուգաւոր*, *միաւոր*, *փառաւոր* և *ստամոք* բառերը, մյուս բառիմաստները հանդիպում են մեկ-երկու կիրառություններով: Քննված նոր

բառիմաստներից երեքը՝ *ստրամոքս* «ախորժակ», *ոռ* «աղիք» և *միավոր* «մեկ պատճառ ունեցող», արձանագրված չեն «*Միջին հայերենի բառարան*»-ում:

Գրականության ցանկ

1. Aghayan, E. B. Endzhorov yev haykakan barbaragitut'yan. Yerevan: Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, 1984. [Aghayan, E. B. General and Armenian Lexicology. Yerevan: Yerevan University Press, 1984.]
2. Acharian, H. H. Hayeren armatakan barraran, h. 1, Yerevan: Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, 1971. [Acharian, H. H. Armenian Radical Dictionary, vol. 1, Yerevan: Yerevan University Press, 1971.]
3. Acharian, H. H. Hayeren armatakan barraran, h. 3, Yerevan: Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, 1977. [Acharian, H. H. Armenian Radical Dictionary, vol. 3, Yerevan: Yerevan University Press, 1977.]
4. Acharian, H. H. Hayeren armatakan barraran, h. 4, Yerevan: Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, 1979. [Acharian, H. H. Armenian Radical Dictionary, vol. 4, Yerevan: Yerevan University Press, 1979.]
5. Amassiatzi, A. Angitsats anpet. Vienna: Mkht'arean t'paran, 1926. [Amassiatzi, A. The Useless Ignorance. Vienna: Mkhitarian Press, 1926.]
6. Avetikian, G., Syurmelyan, Kh., Avgerian, M. Nor barrgirk' haykazea lezvi, h. 1, Venice: Surb Ghazar, 1836. [Avetikian, G., Syurmelyan, Kh., Avgerian, M. New Dictionary of the Armenian Language, vol. 1, Venice: Surb Ghazar, 1836.]
7. Avetikian, G., Syurmelyan, Kh., Avgerian, M. Nor barrgirk' haykazea lezvi, h. 2, Venice: Surb Ghazar, 1837. [Avetikian, G., Syurmelyan, Kh., Avgerian, M. New Dictionary of the Armenian Language, vol. 2, Venice: Surb Ghazar, 1837.]
8. Bzhshkaran dzioy yev arhasarak grasdnov (ZhG dar), ashkatasirut'yamb B. L. Chughaszyan, Yerevan: HSSH GA hratarakchut'yun, 1980. [The Veterinary Dictionary and Generally of the Horse and Other Livestock (18th Century), edited by B. L. Chughaszyan, Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 1980.]
9. Byuzandatsi, N. Barrgirk' storin hayereni i matenagrout'yan ZhA-ZhE darout's (M. Minasiani hratarakchut'ov). Zhnev, 2000. [Byzantine, N. Dictionary of Early Armenian in Manuscripts of the 9th-10th Century (Published by M. Minasian). Geneva, 2000.]
10. Grigoris, K'nnout'yan bnout'yan mardoy yev norin ts'avots, Yerevan: HSSH GA hratarakchut'yun, 1962. [Grigoris, Examination of the Nature of Man and His Sufferings, Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 1962.]
11. Hayots' lezvi barbarayin barraran, h. 3, Yerevan: HH GA "Gitutyun" hratarakchut'yun, 2004. [Armenian Language Dialectal Dictionary, vol. 3, Yerevan: Academy of Sciences of the Republic of Armenia "Gitutyun" Press, 2004.]
12. Hayots' lezvi barbarayin barraran, h. 4, Yerevan: HH GA "Gitutyun" hratarakchut'yun, 2007. [Armenian Language Dialectal Dictionary, vol. 4, Yerevan: Academy of Sciences of the Republic of Armenia "Gitutyun" Press, 2007.]

13. Hayots' lezvi barbarayin barraran, h. 5, Yerevan: HH GA "Gitutyun" hratarakchut'yun, 2008. [Armenian Language Dialectal Dictionary, vol. 5, Yerevan: Academy of Sciences of the Republic of Armenia "Gitutyun" Press, 2008.]
14. Ghazarian, R. S., Avetisyan, H. M. Mijhin hayereni barraran, Yerevan: Yerevan State University Press, 2009. [Ghazarian, R. S., Avetisyan, H. M. Dictionary of Middle Armenian, Yerevan: Yerevan State University Press, 2009.]
15. Ghazaryan, R. S. Grabar barraran, h. A, Yerevan: Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, 2000. [Ghazaryan, R. S. Classical Armenian Dictionary, vol. A, Yerevan: Yerevan University Press, 2000.]
16. Ghazaryan, R. S. Mijhin grakan hayereni barrapashary, Yerevan: Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, 2001. [Ghazaryan, R. S. Lexical Inventory of Middle Literary Armenian, Yerevan: Yerevan University Press, 2001.]
17. Malkhasian, St. Hayeren bap'atrakan barraran, h. 2, Yerevan: Haykakan SSR Petakan hratarakchut'yun, 1944. [Malkhasian, St. Armenian Explanatory Dictionary, vol. 2, Yerevan: Armenian SSR State Press, 1944.]